

KSENOFAN I FILOZOFSKI MONOTEIZAM

TVRTKO BALIĆ
Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
tvrtko.balic@gmail.com

1. UVOD

O filozofiji se često misli kao o objašnjavanju svijeta na racionalan način raskinutom od religije. Spoj filozofskih i religioznih, poglavito kršćanskih i islamskih, svjetonazora se često vidi kao sužanjstvo filozofije religiji u zadržim vremenima intelektualnog nazadovanja. No zanimljivo je da osnove filozofskog poimanja monoteističkog Boga nalazimo već u počecima filozofije bez prethodice vjerske dogme. Radi se o filozofiji Ksenofana i premda polazi od kritike grčkih bogova, on se ne okreće ateizmu, već traži neku adekvatnu zamjenu te postavlja temelj za Platonove i Aristotelove ideje koje će se kasnije primjenjivati u teologiji.

2. STVORENI NA SLIKU I PRILIKU LJUDSKU

A smrtnici misle da se bogovi rađaju kao i oni i da imaju haljine, govor i izgled njihov. (fr. 14)

Ali kad bi bikovi i konji ili lavovi imali ruke, i kad bi mogli crtati likove bogova kao i ljudi, na svoju bi ih slikali sliku: konji konjima slične a lavovi u liku lavova, i tijelu bogova davali bi oblik na svoju prispodobu. (fr. 15)

Etiopljani zamišljaju svoje bogove crnima, spljoštenih nosova, Tračani plavoookim i crvenokosim. (fr. 16)

Ovi prigovori se čine poprilično jednostavnima i poput nečega što bi današnji ateist rekao. No s obzirom na to koliko su bogovi mnogo značili ljudima, pojava ovakvih filozofskih stavova nije neznatna, a Ksenofan definitivno nije bio ateist. Svrha ovih izjava nije da se vjerovanje u božansko kao takvo proglasi nerazumnim i nečim što bi se trebalo odbaciti, već je cilj odbaciti određena vjerovanja o božanskom kako bi se došlo do jasnije ideje istog. To da je imao kritike religije koje se nisu oslanjale na jednostavno izlaganje primjera i analogija te da ti prigovori nisu zlonamjerni možemo vidjeti iz Aristotelova izvještaja o njemu.

ARIST. Rhet. B 23. 1399 b 5. *Drugo je (retorski topos) ono što se temelji na argumentu: ako su isti zaključci, iste su i pretpostavke. Ksenofan je kazao da je »jednako tako bezbožno tvrditi da se bogovi rađaju kao i reći da umiru«. Iz jednog i iz drugog slučaja slijedi da bogova u nekom vremenu nema.*

Također je bitan etički aspekt njegovih prigovora koji je eksplicitan u sljedećim fragmentima:

Svaki čin koji je ljudima na sram i na osudu kao krasti, preljubnik biti, jedan drugoga varati i Homer i Heziod bogovima su dodijelili. (fr. 11)

Tako ispričaše zamašan broj nedoličnih djela bogova, krasti, preljubnik biti i jedan drugoga varati. (fr. 12)

3. ALTERNATIVA

Takva kritika bogova, da ih se ne treba štovati ako su jednako manjkavi poput ljudi se kasnije pojavljuje u Platonovoj kritici pjesnika, odakle curi u Augustinovu kritiku cijelog poganstva i postaje dijelom kršćanstva. U možda najradikalnijem ulomku protiv pjesnika (*Politeia* 392a) Platon kaže:

Radi toga treba takve priče ukinuti, da u mladiće ne usađuju veliko nagnuće na zlo.

U površnom razumijevanju Platona čini se ironično da Platon kritizira pjesnike i mitove dok neprestano iznosi svoje vlastite, no proturječja nema jer odmah nakon citirane rečenice počinje razmatrati kakve se priče smiju, a kakve ne smiju govoriti. Nije problem u mitovima i bogovima kao takvima, već u lošim porukama koje šire, a Platon nudi alternativu. No kakvu alternativu nudi Ksenofan? Kakvi su njegovi bogovi?

Bog je jedan, Najveći među bogovima i ljudima, ni na koji način sličan smrtnicima bilo tijelom bilo umom. (fr. 23)

On sav posvema vidi, sav posvema shvaća, sav posvema čuje. (fr. 24)

Bez napora sve pokreće snagom uma. (fr. 25)

Uvijek na istom mjestu stoji bez ikakve kretnje i ne priliči mu da prelazi s mjesta na mjesto. (fr. 26)

Čak i ako mnoga bića koja bi neki nazvali bogovima postoje, nad njima svima vlada Jedno. Bog je predstavljen kao najviše biće. Mora biti najviše biće jer ako je nešto niže, onda jednostavno nije vrijedan štovanja. Najviše biće isto tako mora biti Bog, i mora biti jedan jer više bića ne može držati tu titulu.

Mane politeističkih bogova se mogu svesti na to da su jednostavno pre više slični ljudima. No Bog nije samo moćan čovjek. Štoviše, On je što je manje moguće nalik na ljude i bolji je od njih na svaki način. On je savršen, sveznajuć i svemoćan. Ne miče se jer za tim nema potrebe, ništa mu ne nedostaje, samodostatan je (na arapskom bi se reklo da je الغني), a možda nema ni tijelo. Najveća sličnost je u tome da misli, a mišljenje je aktivnost po kojoj se ljudi izdvajaju od životinja. Možda je to jedina sličnost zato što je mišljenje jedino što ljudi rade, a da je dostojno Boga ili zato što je mišljenje najviša ljudska djelatnost. No ističe se to da nam nije sličan umom, čovjek je prisiljen zauzimati mjesto između životin-

je i boga. Mi u pravilu ne možemo pokretati stvari umom, a kamoli da umom pokrećemo sve.

Utjecaj na Aristotela i njegovu ideju o nepokretnom pokretaču je očit kao i sličnost sa shvaćanjem Boga u monoteističkim religijama. Pokretanje svega snagom uma se može shvatiti tako da sve postoji zahvaljujući božjoj volji, a fragment 24 je u biti sažetak 220. hadisa iz zbirke *Al-Kafi*, gdje je to samo jedan primjer na kojem se vidi čudesna podudarnost.

Ako Bog i ima tijelo, to tijelo bi moralo biti savršeno. Može li takvo tijelo postojati? Kakvo bi bilo, kojeg oblika? Odgovor je malo dosadan, ni jedan navod samog Ksenofana nije sačuvan, ali većina prijenosa njegovih ideja kaže da je njegov Bog bio sferoidnog oblika¹. To ima smisla ako o sferi razmišljamo kao o najjednostavnijem i najsavršenijem obliku. Jednostavnost sfere se svodi na to da su sve njene točke jednako udaljene od središta, a upravo to se ističe u prenesenim opisima Ksenofanova Boga premda je očito iz tvrdnje da je sferoidan.

4. ARHE

Više zbudujući je opis Boga kao beskonačnog odnosno neograničenog². Ne sam po sebi i ne ograničen na vrijeme, ali da ako pokušamo uskladiti s opisom Boga kao sferoidnog. Vjerojatno je radi usklađivanja tih opisa Aristotel povezo Ksenofanova Boga s nebom³. Nebo je sferoidno i beskonačno. I svemir se isto može shvatiti beskonačan i sferoidan što je razlog zašto se kaže i da Ksenofan poistovjećuje Boga sa svemirom čime mu se pripisuje panteizam iako se to može povezati s Božjom sveprisutnošću.

Zanimljivija poveznica s pozicijama koje se mogu opisati kao panteističke je sama riječ neograničeno, ἀπειρον, koja u filozofiji Anaksimandra označava počelo. Moguć je utjecaj Anaksimandra, gdje Bog je ἀπειρον te zauzima isto mjesto koje za Talesa zauzima voda, za Anaksimena zrak.

Budući da je primamljivo predsokratovske filozofe uklapati u miletsku školu, lako pada na pamet još jedno sferoidno počelo svega. Tales je govorio o vodi, Anaksimenu o zraku, Heraklit o vatri... zar se ne može i zemlja shvatiti kao počelo? Čitajući fragmente na tren se budi nada da bi se Ksenofan mogao uklopiti ovdje.

Gornju granicu Zemlje uz svoje vidimo noge omeđenu zrakom; donja pak seže u beskraj. (fr. 28)

Iz zemlje dolaze sve stvari, sve stvari skončavaju u zemlji. (fr. 27)

No kada se spominje da je čovjek prah i da će se u prah pretvoriti, ne povezujemo to s idejom počela, a čini se da je zemlja korištena upravo u tom

1 Guthrie, 2005., *Povijest grčke filozofije I*, str. 313

2 Isto, str. 314

3 Isto, str. 316

kontekstu. To potvrđuju daljnji fragmenti kada se kao izvor života uz zemlju spominje i voda.

Sve što je rođeno i raste je zemlja i voda. (fr. 29)

Jer svi smo rođeni od zemlje i vode. (fr. 33)

Budući da ima druga zemlja ne može biti ni počelo ni Bog. Zemlja je temelj na kojem se sve gradi, ali u konačnici je ona samo element, a neograničeno je Jedno.

5. PROROK?

Čitajući o Ksenofanovom opovrgavanju politeizma i isticanju jednog Boga lako je dobiti grandioznu predodžbu ako smo vjernici, a ako nismo sliku samouvjerenog ekscentrika. No na umu treba imati to da je bio filozof. Njegovi zaključci su proizvod njegova mišljenja i uvijek je bio spreman nanovo razmotriti svoje stavove. Njegova poniznost je vidljiva u sljedećim fragmentima, ali zamjetni su i epistemološki motivi koji će se kasnije pojavljivati u Platonovim dijalozima, posebice u *Teetetu*.

Niti je bio niti će ikada biti čovjek koji bi istinski znao o bogovima i o svemu što kažem. A ako bi i uspio netko savršeno izreći stvarnost, on je ipak ne zna iskustvom. Svima je samo nagađanje dano. (fr. 34)

Učinilo mi se da to slični na istinu. (fr.35)

Ne samo da je ovakav skepticizam utjecao na Sokrata i Platona, već je razlika između znanja i vjerovanja bitna i za razvoj znanosti. Kritika poganskih mitova je iznjedrila monoteizmom, ali i razvojem znanstvene misli čime se Ksenofan bavi u spisu *O prirodi* gdje nudi svoja objašnjenja za razne prirodne pojave.

6. ZAKLJUČAK

Otkrivanje božanske prirode bez objave nije mala stvar, a Ksenofan je to učinio prije Platona i Aristotela te barem jednako vješto. Ovisno tome koja je istina o postojanju Boga, njegovi fragmenti su svjedočanstvo ili čudesne moći uma koji nam je podario Svevišnji ili tendencije koja se skriva negdje u duši čovječanstva. Ksenofan je više od fusnote u povijesti filozofije ili uvoda u Parmenida, on je bitno poglavlje u povijesti ljudske spoznaje vrhunskog bića, zvali ga mi arhe, Jedno, nepokretni pokretač, Bog, Brahman, Aton ili bilo kojim drugim imenom.

LITERATURA

Adamson, Peter, *Classical philosophy: A history of philosophy without any gaps (Vol. 1)*, OUP, Oxford, 2014.

Bošnjak, Branko, *Grčka filozofija: Od prvih početaka do Aristotela*, Matica hrvatska, Zagreb, 1956.

De Crescenzo, Luciano, *Povijest grčke filozofije*, Znanje, Zagreb, 2012.

Diels, Hermann, *Predsokratovci: Fragmenti (I svezak)*, Naprijed, Zagreb, 1983.

Guthrie, William Keith Chambers, *Povijest grčke filozofije I*, Jurčić, Zagreb, 2005.

Johansen, Karsten Friis, *A History of Ancient Philosophy: From the Beginning to Augustine*, Routledge, Abington, 2005.